

עבד עבדים יהיה לאחיו

קללתו של חם

פרשתנו פותחת פתח^א למוסד העבדות, הזוכה לגינוי רב בעולם התרבותי והנאור, אולם תורתנו הקדושה מכירה בו, מפרטת את דיניו ואף ממליצה עליו במקרים מסוימים. כך מתוארת ראשית הופעת העבדות, מיד לאחר יציאת משפחת נח מן התיבה:

וַיִּחַל נח איש האדמה ויטע כרם, וישת מן היין וישכר ויתגל בתוך אהלה, וירא חם אבי כנען את ערות אביו ויגד לשני אחיו בחוץ... וייקץ נח מיינו וידע את אשר עשה לו בנו הקטן ויאמר ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו. ויאמר ברוך ה' אלקי שם ויהי כנען עמד למו. יפת אלקים ליפת וישכן באהלי שם ויהי כנען עבד למו.

קללת העבדות חמורה מאוד, באשר היא שוללת מצאצאי חם את חירותם והופכת אותם לשונים ולפחותים במעמדם ובזכויותיהם מיתר המין האנושי. רש"י על אתר מביא את דברי חז"ל, המבארים במה היה חטאו של חם חמור כל-כך: "יש אומרים סרסו, ויש אומרים רבעו". ומדוע נתקלל דווקא כנען, מכל צאצאיו של חם? – "יש מרבתינו אומרים כנען ראה והגיד לאביו, לכך הוזכר על הדבר ונתקלל".

האם יש קשר בין הקללה לבין החטא?

במדרש מובא:

אמר ר' ברכיה: הרבה צער נצטער נח בתיבה שלא היה לו בן קטן שישמשנו; אמר: לכשאצא אני מעמיד לי בן קטן שישמשני. כיוון שעשה לו חם אותו מעשה, אמר: אתה מנעת אותי מלהעמיד לי בן קטן שישמשני, לפיכך יהיה אותו האיש עבד לאחיו, שהן עבדים לי.
רב הונא בשם ר' יוסף אמר: אתה מנעת אותי מלעשות דבר שהוא באפלה [תשמיש], לפיכך יהיה אותו האיש כעור ומפוחם.^ב

א. דברי ר' צדוק הכהן מלובלין: "וקיבלתי שבכל דבר ועניין במקום שמילה זו נזכר פעם ראשונה – שם הוא שורש העניין" (ישראל קדושים ז: א). בפרשתנו מופיע מושג העבד לראשונה.
ב. בראשית רבה לו: ז.

מדרש זה מצריך ביאור מעמיק. פתח בלשון שימוש, וסיים בלשון עבדות: "אתה מנעת אותי מלהעמיד לי בן קטן **שישמשני**, לפיכך יהיה אותו האיש **עבד** לאחיו". שינוי לשון זה אינו מקרי, ויש בו כדי ללמד על הגורם הפנימי לשפלותו של חם.

נח נצטער בתיבה צער רב, שכן אחריות החיות והבהמות הייתה מוטלת עליו במלוא כובד משקלה והיה עליו לטרוח בה יומם ולילה? מתוך כך בא לידי מסקנה ששומה עליו להעמיד לו בן צעיר שסייע לו וישמשנו, מאחר ושלוש בניו – למרות שהוא מגדיר אותם כ"עבדים ליי" – כבר היו בעלי משפחות ולא היו מסוגלים להתמסר לשימוש.

לכאורה הדבר תמוה: נח מזכיר את קללתו של חם תוך שהוא משווה אותו לאחיו הטובים ממנו, שאותם יעבוד, אך הוא מכנה את כולם "עבדים ליי"! אלא מסתבר שיש שני מינים של עבדות: יש עבדות מקוללת, ויש עבדות מכובדת ומבורכת. כשהבן מגלה מסירות גמורה לשימושו של האב, הוא אינו בוחל גם בעבודת עבד – תשמישים בזויים וקשים, כגון צורכי סיעוד שלא רבים מוכנים לעסוק בהם – ורואה בתואר ה"עבד" אות כבוד. כך בוודאי אנו מוצאים גם בעבודת ה', שכן משה רבנו גדול הנביאים מעוטר בתואר העבדות במושגה העליון: "ישמח משה במתנת חלקו כי **עבד נאמן** קראת לו"⁷.

חם, שמתגלה בעיני חז"ל כאדם בלתי מוסרי ובלתי אחראי, לא נתן דעתו כלל על צורכי אביו. הוא לא ראה בשימוש אביו זכות, אלא חשש מלידתו של אח נוסף שימעט מחלקו בירושה. יתרה מזו, חם לא היה מסוגל להרים את עיניו מחוץ למעגל הפנימי של חייו הפרטיים, ולא נתן דעתו גם על ההשתתפות בצער הציבור – העולם כולו. בהיותו בתיבה התיר לעצמו לשמש את מיטתו, וזאת בשעה שהעולם כולו היה נתון בצערה⁸.

במעשיו אלו העיד חם על שפלותו העצמית, ובעקבותיהם נגזר עליו להיות עבד שפל. לא כבן, הרואה כבוד וזכות לעצמו לשמש את אביו בעבודת עבד ועושה זאת מתוך רצון ובחירה חופשית, אלא כעבד של ממש, עבד לאחיו. אדם בעל צורת חיים נחותה ושפלה, שהמלאכה הראויה לו היא המלאכה הקשה והבזויה.

העבדות - חוק טבעי

העבדות הנה חלק מטבעו של עולם. התורה מכירה בכך, וכל מי שמתבונן במציאות בעין נכוחה מבין זאת. מרן הרב זצ"ל מתייחס לנושא זה בהרחבה באחת מאיגרותיו לר"מ זיידל, שהתקשה כיצד מושג העבדות נתפס כלגיטימי בתורה:

- ג. ראה מדרש תנחומא, אות ט: "אמר רבי לוי, כל אותן שנים עשר חודש לא טעם טעם שינה".
 ד. תפילת שחרית של שבת.
 ה. ראה סנהדרין קח, ב: "תנו רבנן, שלושה שימשו בתיבה וכולם לקו – כלב ועורב וחם".

ודע עוד שהעבדות, כמו כל דרכי ד' הישרים, שצדיקים ילכו בהם ופושעים יכשלו בהם, לא הביאה מצד עצמה לעולם שום תקלה, כי עצם חוק העבדות הוא חוק טבעי בבני אדם, ואין שום הבדל בין העבדות החוקית להעבדות הטבעית, ואדרבה: העבדות החוקית שהיא על פי רשותה של תורה באה לתקן כמה תקלות שהעבדות הטבעית היא צפויה אליהם.¹

לדברי הרב, העבדות היא "חוק טבעי". גם אם לא הייתה התורה מחוקקת חוקי עבדות, היה העולם מורכב מעבדים ואדונים. ישנם אנשים שטבעם מכוון אותם להיות מן המפרנסים, המנהיגים והמנווטים, וישנם אנשים שטבעם נוטה אל ההתמסרות, השיעבוד, ונפשם מוכשרת יותר לעמל הקשה והמפרך.

מילים אלו הן כמעט בגדר "דבר שאינו נשמע" בתרבות המערבית המודרנית, שכן זה למעלה ממאה וחמישים שנה שהעולם המוסרי לוחם כנגד העבדות ומבער אותה מחלקי העולם הנאורים. אולם התבוננות מעמיקה תגלה שלאמיתו של דבר לא התבערה העבדות כלל מן העולם, אלא השם הוחלף והמציאות נותרה בעינה. עובדה זו אפשר שאף הביאה להרעת תנאיהם של ה"עבדים" החדשים, כפי שמוסיף הרב לבאר:

והנה למשל העובדים במכרה הפחמים, שהם נשכרים מרצונם, הרי הם עבדים לאדוניהם... אם היו עבדים קנויים קניין כסף אז היה מצבם יותר טוב... העשיר שלבו אטום לועג לכל צדק ומוסר, ויותר נח לו שבמנהרה יחסר אור ואוויר, אף-על-פי שעלידי זה יתקצרו חייהם של עשיריות אלפים אנשים וייעשו חולים אנשים, רק שלא יוציא מכיסו עשיריות אלפים שקלים לכוון את המנהרה במצב יותר טוב. ואם לפעמים תיפול מכרה וייקברו חיים עובדיה, לא ישים על לב, כי ימצא עבדים אחרים נשכרים. מה שאין כן אם היו העבדות הללו נעשות על-פי חוק עבדות חוקית, שהעבדים המה קניין כספו של אדוניהם, אז הדאגה לחייהם ואושרם תהיה שווה לדאגתו על הונו, "כי כספו הוא", אז היו באמת העובדים הדלים הללו יותר מאושרים וצפויים לעתיד יותר טוב.¹

אותו "חוק עבדות חוקית" המוזכר בדברי הרב זצ"ל הוא מקבץ חוקי העבדות כפי שהם מנוסחים בתורה. חוקי עבד עברי ואמה עברייה מסדירים את יחסי האדון והעבד ותוחמים את גבולות העבדות באופן שמצבים מעין אלו אינם אפשריים. הפליגו חז"ל ואמרו שעל-פי העולה ממשפטי התורה, הרי ש"כל הקונה עבד עברי – כקונה אדון לעצמו!"¹

1. איגרות הראי"ה ח"א עמ' צה ואילך.

2. שמות כא כא.

3. קידושין כ, א.

אלא שבהמשך הדורות הושחתו המידות, והעבדות הפכה לתופעה נוראה שהאנושיות המוסרית ראתה לה לחובה להעבירה מן העולם:

כל אלה ההשפעות היו הולכות בדרך ישרה, לולא גרמו חטאינו ועוונות אבותינו להפסיק על משך זמן ארוך את פעולתנו על-ידי אור תורתנו על עצמנו ועל העולם כולו. אבל מיום שחרב בית-המקדש ונתפזרנו בין העמים אין לך יום שאין קללתו מרובה מחברו, וחשכת ימי הביניים דווקא אז הרימה ראש, ותעוות את יושר התעודה של אורחות חיים, ותיעשה העבדות למפלצת, ותאבד את תעודתה...¹

נשאלת, אם כן, השאלה: מה עלינו לעשות כיום עבור העבדים "הטבעיים", שמצבם מאפשר ל"אדוניהם" לרדות בהם בפרך? מציאות זו מוכרת לנו היטב, שכן ארץ ישראל מלאה עובדים זרים המגיעים מארצות שונות, ולא פעם הם מנוצלים בידי גורמים אינטרסנטיים שונים המנצלים את חולשתם באופן מחפיר.

רואים ואינם יודעים מה רואים

ישנם המשיבים על שאלה זו תשובה ברורה: יש לפעול למתן אזרחות ישראלית וזכויות מלאות לכל "עובד זר", וזאת מטעמים הומניים. תרבות נאורה אינה מסוגלת לקבל מציאות של פלח אוכלוסייה המשמש ככוח עבודה זמין במחיר סביר, ועוסק בעיקר בעבודות שהציבור הישראלי אינו שש לקבל על עצמו – בנייה, סיעוד, ניקיון וכדומה.

הרב זצ"ל ראה בטענות מעין אלו טעות שנזקה רב, וכך כתב:

ממוצא דבר תשכיל, שאותם שרצו להעמיד את השאיפה לביטול העבדות בהווה מפני שתמכו את עצמם בכתבי הקודש, הם דומים לאיצטגנינים הרואים ואינם יודעים מה רואים.¹

כפי שנאמר לעיל, העבדות הנה "חוק טבעי בעולם". אמנם מלכתחילה לא נבראו עבדים לשמש את אדם הראשון, אך כשהגיעה העת נתגלתה השפלות הטבועה בחם והתברר שאם יש צורך במי שיתמסר לשימושם של אחיו – הרי ראוי שיהיה זה הוא, שכן טבעו נוטה לכך. למעשה, העבדות אינה טובה רק לאדון אלא קודם כל מועילה לעבד עצמו:

האנשים הראויים להיות עבדים המה על-פי תיקונו של עולם אנשים כאלה, שהרחבת חופשתם תביא רעה להם ורעה לעולם, בהיותם בטבעם נוטים לחיים שפלים, שרק על-ידי כוח מעיק מבחוץ יתיישרו ויתרוממו... וכיוון שאנו רואים שהרבה עבדים יצאו מגזע חם יותר משני הגזעים האחרים, אנו מכירים שלתכלית ההשלמה הכללית היו הם ראויים לעבדות, ולו התרוממו לחירות בלא-עת פעלו

בודאי, בחירותם הבלתי־ראויה להם, לרעה על הרוח האנושי ועל דרכי חיי הציבור והיחיד, וזהו תכלית הבנת קללת נח.¹

אם כן, למרות שהעבדות אינה מציאות אידיאלית (שהרי אינה מצווה לכתחילה, וכל חוקי העבדות אמורים רק במקרה שבו יש לאדם עבד), היא היא הדרך לתיקונה ולרפואתה של השפלות הטבועה בצאצאי חם והדומים להם. משום כך לא שללה התורה את מושג העבדות, אלא בחרה לרסן אותו ולהגבילו.

כך גם אנו מצווים לעשות: עלינו להתערב בכל מקום שבו נעשית עוולה מוסרית כלפי עבדים או עובדים מכל סוג שהוא, עלינו לדאוג עבורם לזכויות רפואיות ולתנאי תעסוקה הוגנים, ובעיקר – עלינו להגביל את משך זמן עבודתם כדי למנוע מציאות של ניצול בלתי מוגבל בידי חברות כוח־אדם שרק רווח ממנו עומד לנגד עיניהן.

נשוב ונשנן את דברי הרב: התובעים מתן אזרחות לעובדים הזרים הם כאיצטגנינים, הרואים ואינם יודעים מה הם רואים. כעין זה נאמר באיצטגניני פרעה, שחזו שנולד מושיען של ישראל אולם לא ידעו מי הוא. כך גם אותם מבקשי צדק ומוסר "רואים" – מבינים בלבם ומוצאים סעד לדבריהם גם בכתבי הקודש – שהעבדות אינה מציאות אידיאלית, וכדבריהם כן הוא. אבל "אינם יודעים מה הם רואים", שכן לא בזמן הזה אמורה העבדות לעבור מן העולם, וגם לא באופן הזה.

אנו נתונים במצב מורכב: לבטל את העבדות הטבעית לא נוכל, שכן אין זה בידינו לבטלה. אותם הראויים לעבדות טבעית מבקשים אותה עבור טובתם הם, ואם נשלול אותה מהם נביא את העולם לידי אנרכיה גמורה. מנגד, לא נוכל גם לשוב ולכוון את העבדות החוקית שכן העולם, במצבו המושחת, עלול לנצל אותה לרעה כפי שניצל בעבר – "ותיעשה העבדות למפלצת ותאבד את תעודתה".

משום כך, אומר הרב:

זה צריך להיות גנוז בתורה עד תקופת האורה, שמציון תצא תורה, ועשרה אנשים מכל לשונות הגויים יחזיקו בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם כי שמענוו אלקים עמכם². אז תכיר החברה האנושית כולה כי אחרי תיקון הלב להיות לב בשר, מלא יושר חנינה חסד ורחמים, ראוי וכשר הוא לירודים שבבני אדם שיהיו כולם מסורים תחת חסות מעולים וצדיקים חכמי לב, שתהיה דאגתם עליהם מתייחסת כיחס הקניין, ובזה ימצאו אושרם וביטחונם בחיים.¹

גם לעתיד לבוא ייחלק העולם לסוגים שונים של בני אדם, אולם בעת ההיא תסור הקללה מעל העבדות, שתשוב ותתגלה כשימוש מכובד הנובע מתוך מסירות פנימית ויחס של הערצה, כדרך שבן משמש את אביו ותלמיד משמש את רבו – וכ"אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו". בעת ההיא לא תהיה עוד עבדות שפלה, אלא שימוש – כלשון נח: "בן קטן שימששני" – כאדם המשמש רב גדול, ומתוך תחושת כבוד והערצה הוא עושה עבורו בשמחה גם מלאכות בזויות.

עד לבוא העתיד המיוחל הזה, מוכרחים אנו להגן על ייחודנו כאומה קדושה ונבדלת המובילה את תיקון העולם ומבססת אותו על אדני הצדק והמוסר. עירוב של כוחות זרים כאזרחים וכתושבי קבע יסב נזק כבד לאומתנו, ובכך ירחיק גם את קידומה של האנושיות והמוסריות בעולם כולו.

רק אם נדע להיות כיום הזה בבחינת "עם לבדד ישכן ובגוים לא יתחשב"^א, נוכל להיות בעמדת השפעה כלפי העולם כולו ולהרעיף עליו צדק ומוסר, יושר ורחמים. זהו קץ הגאולה שאליו נתאוו ישראל:

לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח, לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בעכו"ם, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח, אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל... ובאותו היום לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות... ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד... שנאמר: "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים"^ב.

י. מלכים ב' ג יא.

יא. במדבר כג ט.

יב. רמב"ם הלכות מלכים יב: ד-ה; ישעיהו יא ט.